

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

**MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE**

**SERIE NOUĂ
X**

2014

**EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2014**

Colegiul de redacție

Prof. Dr. **ALEXANDRU BARNEA** (Universitatea București), Dr. **SANDA BAILESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **GHEORGHE I. CANTACUZINO** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie și Istoria Artei), Prof. dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Academician **ALEXANDRU VULPE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor șef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, ADRIAN DOBOȘ, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAIT, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri
LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, ANA BOROȘ, VIRGINIA PETRICĂ**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e.mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e.mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 și redactie_iab@yahoo.com

HISTRIA 100 DE ANI DE CERCETĂRI ARHEOLOGICE
HISTRIA 100 ANS DE RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES
HISTRIA 100 YEARS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Revizuire texte în limba franceză: **Pierre Dupont, Roxana Dobrescu, Zoe Petre**
Revizuire texte în limba engleză: **Clive Bonsall, Adina Boroneanț, Valentin Bottez**
Prelucrare ilustrație: **Vlad Vintilă Zirra**

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

ALEXANDRU VULPE, Histria after 100 Years of Archaeological Research	7
---	---

MÉMOIRES DE LA CITÉ/ HISTRIA MEMORIES

SCARLAT LAMBRINO, L'ineffaçable souvenir de Pârvan	9
MIHAELA MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, Petre Alexandrescu.....	11
ALEXANDRU BARNEA, Alexandru Suceveanu (March 11, 1940 – May 23, 2013)	15
NUBAR HAMPARȚUMIAN, Histria tinereții mele/ Histria de ma jeunesse (1951–1961).....	17
ZOE PETRE, Fantoma lui Pârvan/ Le fantôme de Pârvan	21
ROXANA DOBRESCU, ADRIANA PANAITÉ, Cent ans de recherches en images	29
MIRCEA VICTOR ANGELESCU, ALEXANDRU AVRAM, Histria – un siècle de recherches	35

ÉPOQUE GRECQUE/ GREEK PERIOD

ZOE PETRE, <i>Anaxandros</i>	51
PIERRE DUPONT, Retour sur les soi-disant « bols lydiens » d'Histria.....	69
LIVIA BUZOIANU, CĂTĂLIN NOPCEA, Materiale arheologice noi, descoperite la Histria, Punctul „Pescărie” (New Archaeological Finds Discovered at Histria – “Pescărie”)	77
AUREL VÎLCU, Istros et les Séleucides au III ^e siècle av. J.-C. à la lumière des sources numismatiques	93

PÉRIODE ROMAINE ET ROMAINE TARDIVE / ROMAN AND LATE ROMAN PERIOD

CONSTANTIN BĂJENARU, Early Roman Pottery Groups from the Central Sector of the Late Roman City at Histria.....	105
MIRCEA DABÎCA, The <i>Histria Sud</i> Sector. Recent Archaeological Research on an ‘Imposing’ Early Roman Public Building	133
THEODOR ISVORANU, MIRCEA DABÎCA, Coin Finds in the Southern Area of Histria	157
ALEXANDRU BĂDESCU, LAURENȚIU CLIANTE, Oriental Amphorae Discovered at Histria in the Central-North Sector (Campaign 2012)	173
LAURENȚIU CLIANTE, A Mould Used for Manufacturing Metal Crosses Discovered in the Vicinity of the Episcopal Basilica from Histria	195
VIORICA RUSU-BOLINDEȚ, ALEXANDRU BĂDESCU, VLAD-ANDREI LĂZĂRESCU, MIHAI DIMA, CLAUDIA RADU, NORBERT SZEREDAI, BEATRICE KELEMEN, Recent Research at the <i>Basilica Extra Muros</i> in Histria at 100 Years Since the Initiation of Archaeological Research on the Site.....	199

CORNELIU BELDIMAN, VIORICA RUSU-BOLINDEȚ, DIANA-MARIA SZTANCS, ALEXANDRU BĂDESCU, Bone Artefacts from Histria	221
VALENTIN BOTTEZ, Histria. The Basilica “Pârvan” Sector (II). Late Roman Buildings West of the Christian Basilica (2001–2013)	243
IRINA ACHIM, La Basilique à crypte d’Istros : dix campagnes de fouilles (2002–2013)	265
CRISTINA-GEORGETA ALEXANDRESCU, On the Depictions of Roman Soldiers on Funerary Monuments in Moesia Inferior	289
Abrevieri	295

FANTOMA LUI PÂRVAN

ZOE PETRE*

Ritul de inițiere pe care orice tânăr nou venit în echipă trebuia să-l parcurgă în chiar prima seară de când sosise pe șantier – sau în cel mai rău caz a doua zi, dacă cumva, din nefericire, ar fi ajuns la Histria pe ploaie – se desfășura în taină și cât mai aproape de miezul nopții, la Turnul Mare din cetate, unde tânărul aspirant era înfățișat fantomei lui Pârvan. Părintele fondator al săpăturilor de la Histria, sub formă de ectoplasm, îl examina pe novicele mort de frică și exclama, asemenea corului din „Bolnavul închipuit” *Dignus est*. Nimeni nu a îndrăznit vreodată să-și imagineze ce s-ar fi putut întâmpla dacă, printr-un nefericit hazard, el/ea nu ar fi fost acceptat/ă. Bănuiam că s-ar fi căscat o genune și că, asemenea unei noi Statui a Comandorului, duhul răzbunător al lui Pârvan l-ar fi aruncat acolo pe intrus. Din fericire, în memoria comună a studenților nu dăinuia o asemenea împrejurare.

Personal, nu am fost inițiată, din motive de vechime: sosisem acolo înaintea tuturor celorlalți studenți – și cu mult înainte de a fi studentă eu însămi, în 1950, însoțindu-mi tatăl, Emil Condurachi, care începea atunci un mandat de director al șantierului pe care avea să-l îndeplinească în următorii douăzeci de ani. Mai mult, știam bine că, de fapt, bunicul meu dinspre mamă, numismatul Constantin Moisi, explorase nordul Dobrogei pe bicicletă și pe jos cu mai bine de un deceniu înaintea lui Pârvan, și publicase în *Buletinul Comisiei Monumentelor istorice* rezultatele acestor periegeze, inclusiv ipotetica localizare a cetății Histria acolo unde Pârvan o va descoperi ulterior. Drept care nimeni nu putea să-mi arate mie fantoma, era mai degrabă privilegiul meu să-i prezint pe prietenii mei Părintelui fondator.

Sucesivele veri pe care am avut norocul de a le petrece pe malurile lacului Sinoe vor fi fost desigur decisive în o mie de feluri pentru a fi devenit cea de

acum. Nu am niciun dubiu în legătură cu asta, ezit doar în privința ordinii de prioritate în clasarea acestor contribuții: să fi fost hotărârea de a urma Facultatea de Istorie sau perpetua încântare la vederea zidurilor aurii ale cetății strălucind sub soarele fierbinte al amiezii, sau îndulcite de lumina trandafirică a zorilor? Să mă gândesc mai întâi la ucenicia unor prietenii mai fidele decât oricare altele, la camaraderia care ne unea în acel colț pierdut de lume – cel puțin în acei ani îndepărtați – sau la voluptatea de a mângâia un ciob atic, cu luciul lui fără egal?

Prieteni și colegi

Nu voi aminti aici decât pe cei dispăruți: Maria Coja, prietena mea la Histria ca și la București, această întrupare inimitabilă a arheologiei de teren ca artă, cu extraordinara ei sensibilitate pentru orice nuanță a pământului în care săpa. Și tot ea, cu o căldură umană inteligentă și directă care o făcea să pară capabilă să înfrunte orice încercare, când ea era de fapt mai vulnerabilă decât mulți alții.

Dinu Theodorescu, care lăsa de pe-atunci să se întrevadă viitorul mare specialist în istoria monumentelor antice, dar era și un subtil cunoscător al muzicii clasice, un cititor impenitent și deseori ironic al marilor opere ale literaturii universale, și un prieten nedezmintit.

Aurelian Petre, care avea să devină soțul meu, parcurgând cetatea cu pași de cocostârc, atent la sonoritatea pietrelor izbite de metalul cazmalei, căci învățase de la maestrul lui, Grigore Florescu, să deosebească în acest fel zidul compact încă acoperit de pământ de dărâmurile de care trebuia să fie degajat.

Nubar Hampartumian, plin de umor în ciuda unei tinereți frânte în închisoare, numismat pasionat și gata oricând să ajute un coleg.

* Emeritus professor, Universitatea București, e-mail: zoe.petre@gmail.com.

Puiu – adică Alexandru Suceveanu, colegul meu de la Liceul Clasic din București, pe atunci la vârsta uceniciei arheologice, pasionat, adesea timid, alternând respectul față de profesori cu escapadele goliardice nocturne.

Petre Alexandrescu este evocat în paginile acestui volum, dar, dincolo de profilul savantului pe care îl respect, văd mereu chipul tânărului clasicist ușor rătăcit în ținutul sălbatic unde se afla, cu un răs ușor ezitant, și nefericit când trebuia să îndeplinească mandatul de consul.

O notă: Câțiva ani mai înlesniți au permis angajarea unor administratori permanenți, cum a fost o vreme numismatul Vasile Canarache, care nu mai săpa atunci, ci se ocupa doar de monede și de ștampile pe amfore, dincolo de gestiunea șantierului, de la banii pentru plata lucrătorilor și aprovizionare, plus meniurile pentru masa comună, până la întreținerea clădirilor, organizarea transporturilor, și tot așa. Canarache era un personaj fabulos, care ar merita el singur un întreg *Bildungsroman*; el nu poate încăpea însă în amintirile de față, căci era un aventurier, nu un savant. Altă dată, mult mai târziu, aceleași atribuții au fost încredințate altui personaj cât se poate de pitoresc, Tudor Posmantir, fotograf profesionist: fusese cândva fotograf oficial al viitorului rege Carol al II-lea în călătoria în jurul lumii care îi fusese organizată pentru a-l vindeca de o iubire fără leac, și ne povestea amintiri extraordinare și nu odată amuzante.

Dar de cele mai multe ori corvezile administrative, cronofage ca de obicei, erau încredințate pe rând arheologilor din echipa de cercetare. Pentru a le atenua dezagrementul, cum erau asociați la aceste corvoade câte doi, fuseseră desemnați, firește, drept consuli – de fapt suffecti, căci se succedau la intervale relativ scurte și cât de cât suportabile. Problema cea mai apăsătoare era aprovizionarea, într-o vreme în care singurul mijloc de transport era căruța și cea mai apropiată piață – târgul de duminică de la Cogeașlac, la vreo 15 km distanță. Pe deasupra, eram încă în anii de gravă penurie alimentară (care vor reveni apoi în anii '80, dar asta e o altă poveste). Dacă asociem la toate aceste obstacole și lipsa de experiență a unora dintre consuli în treburile bucătăriei, ajungem la situații dintre cele mai comice, cum a fost atunci când distinsul filolog clasic Dede Cizek, atunci student, a cumpărat o cloșcă, fără să-și dea seama de urmări: biata orătanie era pielea și osul, absolut de neconsumat.

Victoria (Zaza) Eftimie era o persoană rezervată și susceptibilă, dar, dacă izbuteai să-i câștigi încrederea – era cazul meu, fără vreun merit, doar că eram încă un copil –, descopereai comori de cunoaștere și de sensibilitate. De altfel am regăsit-o spre sfârșitul vieții, când m-a impresionat din nou prin complexitatea personalității ei.

Constantin Ionescu-Cârligel a ajuns la Histria când eu nu mai participam la săpături. Mamă de copii mici, cedasem privilegiul arheologiei militante soțului meu. Știu bine însă în ce măsură Cârligel devenise un personaj important pentru viața șantierului. Fără să fie arheolog, reușise – după patru ani de prizonierat în Siberia și alți vreo zece de detenție politică acasă – să se angajeze la Direcția Monumentelor Istorice. Prezența lui la Histria devenise atât de marcată încât tatăl meu obținuse să fie transferat la Institutul de Arheologie pentru a gestiona marea colecție fotografică de acolo. Și el era o personalitate ieșită din comun, atât prin inteligență, cât și printr-o voință de fier și o intransigență care îl distingeau în orice clipă.

Maestrii

Nu voi vorbi despre tatăl meu, Emil Condurachi; alții au făcut-o mai bine. Voi spune doar că titlul de PATER i-a fost conferit la Histria, pe bună dreptate.

Profesorul Dionisie M. Pippidi era un maestru desăvârșit, a cărui vocație inițială de filolog clasic adusesse epigrafiei – devenită, sub presiunea istoriei recente, domeniul lui prioritar – o vastă cunoaștere nu numai a limbilor clasice, care îi erau mai mult decât familiare, ci și, mai ales, a culturii greco-romane în cele mai variate forme. Se poate încă vedea asta în publicațiile sale, ilustrate de asemenea de o stăpânire aleasă a limbii române academice, pe care o mânua cu inegalabilă eleganță. Dar era în egală măsură inimitabil când vorbea – savant, în cursurile de istorie antică și epigrafie, pe care nu am încetat să le frecventez chiar cu mult înainte de universitate, din verile de la Histria, în după-amiezile în care ne preda în clădirea micuță a vechiului muzeu. În viața curentă, el știa să îmbine referința erudită și umorul cel mai actual cu o artă desăvârșită. Mă delectez amintind măcar una dintre aceste bijuterii acide. Vorbea odată de dificultățile înfruntate în activitatea sa la Centrul Național al Cercetării, recent înființat și încă onorabil (înainte de a deveni feuda Dnei Ceaușescu), dificultăți considerabile, de vreme ce Constantin Daicoviciu, care era un luptător, se retrăsese cu totul dintr-o bătălie fără speranțe. Comentând aceste împrejurări,

Pippidi ne-a spus: *Daicoviciu s-a retras ca Ahile în cort, și pe noi, Myrmidonii, ne-a lăsat să tragem mâța de coadă!* Mi-e imposibil să ghicesc dacă pentru un cititor al textului meu observația asta rămâne doar o aluzie pedantă, dar vreau să-l asigur că, în momentul în care a fost rostită, într-o seară de vară, lângă zidurile unei cetăți care era pentru noi și Troia și Micene, fraza asta provocase un hohot de râs – homeric, evident.

Grigore Florescu avea o coamă albă de leu și o ținută domnească. Îmi părea sever și tăcut, așa că nu-mi prea permiteam să intru în vorbă cu el; abia mai târziu, Dinu și Aurelian, care uceniciseră la Capidava sub conducerea acestui cândva asistent de epigrafie latină al lui Pârvan, îmi povestiseră cu multă căldură despre bunătatea și grija lui neostenită față de cei tineri. Mi-a rămas în memorie pentru ocrotirea a doi cățeluși găsiți pe un maidan, repede deveniți rotunji și caraghioși, pe care îi botezase Temistocle și Aristide. Eram umilită în taină pentru că nu știam cine erau nașii antici ai cățeilor, dar nu mi-am recunoscut ignoranța nici măcar față de tata. Abia la București îmi găsise salvatorul – Marele Dicționar Larousse ilustrat al bunicului.

Persoana de la care am învățat cel mai mult în primii mei ani la Histria a fost Suzana Dimitriu. Era fără îndoială un personaj ciudat al micului nostru univers: eminentă specialistă în arheologie clasică, cunosătoare, mai ales, a ceramicii grecești, formată în Germania în pragul războiului, dar și arheolog de teren entuziast și talentat, excelent numismat, avusese mari dificultăți în a-și găsi un post, fiindcă, după război, doctoratele universităților germane nu erau deloc, dar deloc prețuite de autorități; culmea, conducătorul tezei ei era un distins savant reputat pentru studiul simbolurilor solare în decorul ceramicii „indo-germane”, începând cu svastica.

Din fericire, îl întâlneam mai întâi pe bunicul meu, Constantin Moisil, director al Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, care o angajase și apoi i-o recomandase tatălui meu. Mama nu i-a iertat niciodată că mai târziu s-a amestecat în intrigile „de curte” – o specialitate mai puțin recunoscută a Institutului de Arheologie – și anume, firește, împotriva tatălui meu. Este un episod pe care vreau să-l uit, ca pe toate cele asemenea lui, și vreau, dimpotrivă, să amintesc cum Suzana m-a adoptat încă din primele mele zile de șantier; cum mi-a acordat foarte repede încrederea ei, permițându-mi să șpăcluiesc cu răbdare podelele locuințelor de la sectorul X, unde am petrecut cea mai mare parte

din timpul verilor de la Histria; cum m-a învățat să deosebesc firnis-ul atic de secol V a.Chr. de cel din secolele următoare; cum m-a făcut să admir cioburile Fikellura și platurile rhodiene; cum m-a asociat bucuriei de a fi găsit un fragment ceva mai mare decât altele dintr-o cupă a Micilor Maeștri. Am construit astfel o complicitate reciprocă pe care o retrăiesc de fiecare dată când mă aflu în fața unui vas grec.

În viața practică era ca un copil, de o inocență inegalabilă, de care îmi aduc aminte o mie de întâmplări. Am rămas aproape singură să-mi amintesc cum, la fiecare început de campanie, izbutea să devină roșie ca racul fiindcă lăsase soarele implacabil al Histriei să o ardă din prima zi. Odată s-a dus la Constanța pentru cumpărături și s-a întors zgâriată toată de parcă ar fi vârat-o cineva într-un sac cu o pisică înnebunită de furie. Când am întrebat-o, alarmată, ce s-a întâmplat, mi-a povestit senină că s-a dus la baia publică să facă o baie adevărată – la Histria pe atunci aveam doar două posibilități, fie apa rece și ligheanul în cameră, fie baia în lac; se dusesse așadar la baia publică, dar, fiindcă nu găsise un burete din plastic, își cumpăraseră o sârmă de vase... Asta n-o împiedica să fie un ceramolog excelent și, cel puțin pentru mine, un profesor de neuitat.

Trebuie s-o amintesc și pe Gabriella Bordenache, născută Battaglia: de origine și de formație academică italiană, se măritase cu un tânăr arhitect român, Richard Bordenache, devenit apoi profesor de istoria arhitecturii la Institutul „Ion Mincu” și împărțind cu prietenul lui din totdeauna, Grigore Ionescu, titlul de cel mai bun specialist al domeniului.

Eminent istoric al artei antice, Gabriella Bordenache avea și o cultură clasică remarcabilă, dincolo de cunoașterea de-a dreptul fermecătoare a Italiei și a patrimoniului ei literar și artistic. Era extraordinar să o ascuți vorbind, așa că nici nu îți dădeai seama prea repede că de fapt nu era foarte comunicativă, cu excepția celor pe care îi considera demni de luminile ei.

Gabriella avea doi copii cam de vârsta mea, Pimsi (Richard), fratele mai mare, și Marina, mai mică cu vreo doi ani; eram prieteni din copilărie, și de la ei am aflat de Liceul Clasic, unde învățau amândoi – deocamdată la gimnaziu, care nu avea nimic special. Dar ultimele trei clase, liceul – în vremea aceea liceul avea doar trei ani, după moda sovietică – erau cu totul diferite de cele ale altor școli, căci se preda intensiv latina și greaca. În

momentul în care am decis că studiile clasice îmi erau predestinate – asta s-a întâmplat într-o dimineață de iulie 1951, la Histria, bineînțeles – am decis pe loc să schimb școala și să mă înscriu imediat la Liceul Clasic.

Last, but not least, un gând pios pentru Iorgu Stoian. Ca epigrafist, nu putea fi comparat cu Pippidi; una dintre cele mai amuzante povești rămâne cea a domnului care îl întreabă pe Pippidi „Sunteți tovarășul profesor Stoian?”, la care Pippidi răspunde indignat „Dimpotrivă, Pippidi!” Dar Stoian împărțea generos cu noi, cei tineri, știința și cărțile lui, și ne proteja mereu cu o afecțiune încruntată, dar autentică; personal, îi datorez insistența cu care mi-a obținut la Ministerul Învățământului primul post la Universitate, de preparator. Mai mult, când am decis să lucrez nu

cu el, ci sub îndrumarea lui Pippidi, nu mi-a purtat pică.

Cum scriam la începutul acestor rânduri, la Histria nu erau doar oameni, erau și pietre, și stele, și landa cu iarba grasă care devenea purpurie la începutul toamnei. Ar fi nevoie de o altă pană pentru a izbuti să descrie răsăriturile de soare în căruța care mergea la gară de câte ori trebuia să părăsim, cu inima frântă, cetatea. Sau soarele la apus, colorând în roșu sângeriul tumulii necropolei: într-o vară când lucram cu soldați, comandantul lor, impresionat, cum se cuvine, îi alinia în fiecare seară ordonând pe un ton cât se poate de potrivit „trupă, atenție, admirați a-pusul de soa-re!”

Pietrele sunt acolo, ca și stelele, lacul și câmpia de aur. Cei care au populat pentru mine cetatea Istros nu mai sunt, și lor le dedic aceste rânduri.

LE FANTÔME DE PÂRVAN

ZOE PETRE*

Le rite d'initiation que chaque nouveau jeune membre de l'équipe devait subir le soir même de son arrivée sur le champ de fouilles – ou tout au plus le lendemain, si par un triste hasard il pleuvait lorsqu'il – ou elle, bien entendu – avait atterri à Histria, se déroulait en secret, bien entendu, et le plus près possible de minuit, à la Grande Tour, lorsque le jeune aspirant était mis en présence du fantôme de Pârvan. Le père fondateur des fouilles de la cité d'Istros, sous forme d'ectoplasme, examinait le novice transi de peur et exclamait, comme le chœur du « Malade imaginaire », *Dignus est*. Nul n'osait imaginer ce qui serait advenu si, par un malheureux hasard, il/elle n'aurait pas été accepté ; on soupçonnait un gouffre où, nouvelle Statue du Commandeur, l'âme vengeresse de Pârvan aurait précipité l'intrus, mais le cas ne s'était jamais présenté de mémoire d'étudiant.

Personnellement je n'ai pas subi ces rites, pour une simple raison d'ancienneté : j'étais arrivée sur place avant tous les autres étudiants, et bien avant d'être étudiante moi-même, en 1950, en accompagnant mon père, Emil Condurachi, qui inaugurerait alors un mandat de directeur des fouilles qu'il allait remplir pour les vingt années suivantes. De surcroît, je savais bien que c'était en fait mon grand-père maternel, le numismate Constantin Moïsil, qui, une dizaine d'années avant Pârvan, avait exploré, à bicyclette et à pied, le nord de la Dobroudja, en publiant dans le *Bulletin de la Commission des Monuments historiques* les résultats de ces périégèses – y compris l'hypothétique identification du site de la cité d'Istros précisément là où Pârvan allait la découvrir par la suite. Dès lors il n'était pas question de me faire voir le Fantôme, à moi : c'était plutôt mon privilège de présenter mes amis au Père fondateur.

Les étés successifs que j'ai eu l'heureuse chance de passer au bord du lac Sinoë ont été sans doute décisifs de mille façons pour ce que je suis devenue

par la suite. J'hésite seulement sur l'ordre d'importance selon lequel classer ces contributions : serait-ce la décision d'entrer à la Faculté d'histoire ou l'émerveillement toujours renouvelé devant les murs dorés de la cité, éclatants sous le soleil brûlant de midi, ou adoucis par la lumière rose des aubes ? Me faut-il penser d'abord à l'apprentissage de l'amitié fidèle entre toutes autres, de la camaraderie qui nous unissait dans ce coin perdu, du moins à l'époque, ou à l'extraordinaire volupté de caresser un tesson attique, avec son vernis d'un noir sans pareil ?

Amis & collègues

Je ne vais rappeler ici que des disparus : Maria Coja, mon amie d'Histria et de Bucarest, cette incarnation inimitable de l'archéologie de terrain comme art, avec son extraordinaire sensibilité pour les nuances de la terre en train d'être fouillée. Avec, aussi, une chaleur humaine intelligente et directe, la faisant paraître capable d'affronter toute épreuve, quand en fait elle était plus vulnérable que tant d'autres.

Dinu Theodorescu, qui laissait déjà deviner le grand spécialiste dans l'histoire des monuments antiques qu'il allait devenir, mais qui était aussi un connaisseur subtil de la musique classique, un lecteur impénitent et souvent ironique des grandes oeuvres de la littérature universelle, et un ami à toute épreuve.

Aurelian Petre, qui allait devenir mon mari, parcourant la cité de ses pas de cigogne, attentif à la sonorité des pierres frappées par le métal des bêches, car il avait appris de son maître Grigore Florescu à distinguer ainsi le mur ferme encore couvert de terre des débris dont il fallait le dégager.

Nubar Hamparțumian, plein d'humour en dépit d'une jeunesse brisée par la prison politique, numismate passionné et toujours prêt à aider un collègue.

* Emeritus professor, Université de Bucarest, e-mail : zoe.petre@gmail.com.

Puiu – c’est-à-dire Alexandru Suceveanu, mon copain du Lycée Classique de Bucarest, alors à l’âge de l’apprentissage archéologique, passionné, souvent timide, alternant le respect envers ses maîtres et les escapades goliardiques nocturnes.

Une évocation dédiée à Petre Alexandrescu paraît dans les pages de ce volume, mais au-delà du savant que je respecte, je vois toujours le jeune philologue un peu dépaycé dans les contrées sauvages où il s’était retrouvé, avec un petit rire hésitant, malheureux parce qu’il devait remplir la charge de consul.

Une note : Quelques années plus fastes ont permis d’engager un vrai administrateur permanent – tel le numismate Vasile Canarache, qui ne fouillait pas, mais s’occupait des monnaies et des timbres amphoriques, en sus d’une gestion comprenant aussi bien l’argent pour la paie des ouvriers, l’approvisionnement et les menus pour la table commune, l’entretien des maisons et autres bâtiments, l’organisation du transport, et j’en passe ; Canarache était un personnage fabuleux, qui mériterait à lui seul un *Bildungsroman*, mais pas dans ce cadre, car il était un aventurier, pas un savant. Une autre fois, bien plus tard, ces attributions avaient été confiées à un autre personnage des plus pittoresques, Tudor Posmantir, photographe professionnel – il avait été jadis le photographe officiel accompagnant le futur roi Carol II dans une tournée autour du monde, organisée pour le guérir d’un amour inguérissable, et il nous en racontait de merveilleux et amusants souvenirs.

Mais pendant de longues périodes, les corvées administratives, toujours chronophages, étaient confiées à tour de rôle à des archéologues, membres de l’équipe de chercheurs. Pour dorer la pilule, comme ils exerçaient leurs charges par équipes de deux, on les avait désignés tout naturellement comme consuls, à vrai dire *suffecti*, car ils se succédaient à des échéances assez brèves et supportables. C’était surtout le problème de l’approvisionnement qui leur pesait le plus lourd, à une époque où le seul moyen de transportation était la charrette, et le plus proche marché – celui du dimanche à Cogeaalac, à une bonne quinzaine de kilomètres. De plus, c’étaient encore des années de grave pénurie alimentaire (qui allaient revenir aux années ’80, mais ceci est une autre histoire), et si l’on associait à tous ces obstacles le peu d’expérience de certains consuls à la cuisine, on arrivait souvent à des situations cocasses, comme lorsque le distingué

philologue classique Dédé Cizek, alors étudiant, avait acheté une poule couveuse, sans penser aux suites ; le pauvre oiseau était squelettique et inmangeable.

Victoria (Zaza) Eftimie était une personne plutôt réservée et susceptible, mais si on parvenait à lui inspirer confiance – c’était mon cas, sans aucun mérite de ma part, mais j’étais encore une enfant – on découvrait des trésors de savoir et de sensibilité. Je l’ai d’ailleurs redécouverte vers la fin de sa vie, et j’ai été de nouveau impressionnée par sa personnalité complexe.

Constantin Ionescu – Cârligel est arrivé à Histria lorsque je ne participais plus aux fouilles. Mère de deux enfants en bas âge, j’avais cédé à mon mari le privilège d’être archéologue militant. Je sais pourtant bien que Cârligel est devenu un personnage important pour la vie du champ de fouilles. Sans être archéologue, il avait réussi – après quatre années passées en Sibérie comme prisonnier de guerre, et une dizaine d’autres en prison après son retour au pays – à travailler pour la Direction des monuments historiques. Sa présence à Histria s’était à tel point imposé que mon père avait tenu à le transférer à l’Institut d’Archéologie pour gérer la grande collection de photographies de l’Institut. Il était, lui aussi, une personnalité hors du commun, aussi bien par son intelligence que par une fermeté d’acier et une intransigeance qui le distinguaient à tout instant.

Les maîtres

Je ne parlerai pas de mon père, Emil Condurachi, d’autres l’ont fait mieux que moi ; je dirai seulement que c’est à Histria que le titre de PATER lui avait été octroyé, et à bon droit.

Le professeur Denis M. Pippidi était un grand maître, dont la vocation première de philologue classique avait apporté à l’épigraphie - devenue au gré de l’histoire récente son domaine prioritaire – une vaste connaissance non seulement des langues classiques, qui lui étaient plus que familières, mais aussi, et surtout, de la culture grecque et latine dans ses formes les plus diverses. Cela se voit encore, certes, dans ses écrits, illustrés aussi par une rare maîtrise de la langue roumaine littéraire, qu’il écrivait avec une inégalable élégance. Mais il était tout aussi inimitable lorsqu’il parlait – savamment, dans ses cours d’histoire ancienne et d’épigraphie, que j’ai suivi inlassablement chaque été, bien avant l’Université, à Histria, où il nous les enseignait dans le vieux musée les après-midi. Dans le

quotidien, il faisait fondre la référence érudite et l'humour le plus contemporain avec un art consommé. Je me fais une joie de rappeler au moins l'un de ces bijoux acides : il parlait des difficultés rencontrées dans son activité au Centre National de la Recherche, récemment inauguré et encore honorable (avant qu'il devienne, peu de temps après, le domaine exclusif de Mme Ceaușescu). Des difficultés déjà de taille, puisque Constantin Daicoviciu, qui était toutefois un lutteur, s'était complètement retiré d'un combat sans espoir. En commentant ces faits, M. Pippidi nous dit : *Daicoviciu s'est retiré comme Achille dans sa tente et nous, autres Myrmidons, nous sommes là à tirer le diable par la queue !* Il m'est impossible de deviner si pour un lecteur cette observation n'est que pédante, mais je l'assure en toute honnêteté que lorsqu'elle a été prononcée un soir d'été, sous les murs de la cité qui était pour nous aussi bien Troie que Mycènes, la phrase avait provoqué un rire bien entendu homérique.

Grigore Florescu avait une crinière léonine, toute blanche, et un port altier. Il me paraissait taciturne et je n'osais pas trop l'aborder. Ce n'est que par la suite que Dinu et Aurelian, qui avaient fait leurs armes à Capidava sous la direction du vieux maître, ancien assistant d'épigraphie latine de Pârvan, avaient témoigné chaleureusement de sa bonté et de sa sollicitude inépuisable envers les jeunes. Il est resté dans mon souvenir pour avoir cueilli d'un terrain vague deux petits chiots, vite devenus dodus et drôles, et qu'il leur avait donné les noms de Thémistocle et d'Aristide. J'avais été secrètement humiliée de ne pas savoir qui étaient leurs deux parrains antiques, mais je n'avais pas reconnu mon ignorance, même devant mon père. Ce n'est qu'en rentrant à Bucarest que j'avais trouvé mon sauveur, le Grand Larousse Illustré de mon grand-père.

La personne qui m'a le plus appris pendant mes premières années à Histria avait été Suzana Dimitriu. C'était sans aucun doute un personnage des plus curieux de notre petit univers : éminente spécialiste d'archéologie classique, et surtout de la céramique grecque, formée en Allemagne juste avant la guerre, archéologue de terrain pleine d'enthousiasme et de talent, excellente numismate, elle avait eu toutes les difficultés du monde à se caser professionnellement, car après la guerre on n'appréciait pas, mais pas du tout, les doctorats des universités allemandes, et son patron de thèse était un distingué savant qui avait acquis sa réputation en étudiant les symboles solaires de la céramique

« indo-gérmanique », à commencer avec la croix gammée...

Heureusement, elle avait d'abord rencontré mon grand-père, Constantin Moisil, alors directeur du Cabinet des Médailles de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, qui avait réussi à l'embaucher et qui l'avait par la suite recommandée à mon père. Ma mère ne lui avait jamais pardonné de s'immiscer par la suite dans des intrigues de cour, une spécialité méconnue – du moins publiquement – de l'Institut d'Archéologie, et, comme de droit, contre mon père. C'est un épisode que je voudrais oublier, comme tous ceux de la même souche, mais je veux par contre rappeler comment Suzana m'avait adopté dès mon arrivée à Histria ; comment elle m'avait vite fait confiance pour dégager patiemment des fonds de cabane du secteur X, où j'ai passé le plus clair de mon temps chaque été ; comment elle m'avait appris à distinguer les vernis du Ve siècle avant notre ère des vernis du IVe et du IIIe ; comment elle m'avait fait admirer les tessons Fikellura et les plateaux rhodiens ; comment elle m'avait fait partager sa joie devant un fragment plus grand que les autres de coupe des Petits Maîtres. On a forgé ainsi des deux côtés une complicité que je revis chaque fois que je suis devant un vase grec.

Et puis, elle était une enfant dans la vie pratique, d'une innocence sans pareil, dont je recèle mille instances. Nous sommes de moins en moins nombreux à nous rappeler comment, à chaque début de campagne, elle arrivait à devenir rouge comme une écrevisse d'avoir laissé le soleil implacable d'Histria la brûler du premier jour. Une fois, elle était allée à Constanța pour des emplettes et était rentrée pleine d'égratignures, comme si elle avait été enfermée dans le noir avec un chat fou furieux. Lorsque je lui demandai, un peu affolée, ce qui s'était passé, elle me raconta sans broncher qu'elle avait été aux bains publics pour un vrai bain – à Histria on n'avait alors que deux possibilités, l'eau froide dans un petit bassin dans notre chambre, ou bien le bain, toujours froid, dans le lac ; elle était donc allée aux bains publics de Constanța, et, ne trouvant pas d'éponge en mousse, elle avait acheté une éponge métallique à récupérer les poêles...

Cela ne l'empêchait nullement d'être une excellente céramologue, et, du moins pour moi, un professeur inoubliable.

Je dois rappeler aussi Gabriella Bordenache, née Battaglia ; italienne d'origine et de formation savante, elle avait épousé un jeune architecte

roumain, Richard Bordenache, devenu par la suite professeur d'histoire de l'architecture à l'Institut « Ion Mincu » et partageant avec son ami de toujours Grigore Ionescu le titre de meilleur spécialiste du domaine.

Éminente historienne de l'art antique, Gabriella Bordenache avait aussi une culture classique remarquable, en sus de son savoir exquis de l'Italie et de son patrimoine littéraire et artistique. Il était extraordinaire de l'écouter, si bien qu'on ne s'apercevait pas du premier instant qu'en fait elle n'était pas très communicative, sinon avec ceux qu'elle considérait dignes de ses lumières.

Gabriella avait deux enfants à peu près de mon âge, Pimsi (Richard), l'aîné, et Marina, sa cadette de quelque deux ans ; on était amis d'enfance, et c'était par eux que j'avais entendu parler du Lycée Classique, qu'ils fréquentaient tous les deux, pour l'instant au gymnase, qui n'avait rien de particulier. Mais les trois dernières classes du lycée – qui, à l'époque, n'avait en tout et pour tout que ces trois années, à la mode soviétique – étaient différentes de celles des autres écoles, car on y enseignait de manière intensive le latin et le grec. Au moment où j'ai décidé que les études classiques m'étaient tout spécialement destinées – ce qui se passa un matin de juillet 1951, à Histria, bien entendu – j'ai pris du même coup la décision de changer d'école et de m'inscrire sur le champ au Lycée Classique.

Last, but not least, une pensée pieuse pour Iorgu Stoian. En tant qu'épigraphiste, il était impossible

de le mesurer à l'aune de Pippidi ; une des meilleures histoires les concernant est celle du monsieur demandant à Pippidi « Êtes-vous le camarade professeur Stoian ? » A quoi Pippidi répond, indigné « Au contraire, Pippidi ! » Mais Stoian partageait généreusement avec nous, les jeunes, son savoir et ses livres, il nous protégeait toujours avec une affection aussi bourrue qu'authentique ; personnellement je lui dois d'avoir insisté au Ministère de l'Éducation pour que j'aie un poste de stagiaire à l'Université, et, ce qui plus est, de ne pas m'en vouloir lorsque j'avais choisi de travailler non pas avec lui, mais sous la direction de Pippidi.

Comme j'écrivais au début de ces lignes, à Histria il n'y avait pas seulement des personnes, il y avait aussi les pierres, les étoiles, la lande – avec les herbes grasses qui devenaient pourpres en début d'automne. Il faudrait une autre plume pour arriver à décrire les levers de soleil, la route en charrette allant vers la gare, lorsqu'on devait quitter la Cité, le cœur toujours brisé. Ou le soleil couchant, illuminant au loin la nécropole tumulaire en rouge-sang : un été où on travaillait avec des recrues, leur officier, dûment impressionné, les alignait chaque soir en leur ordonnant d'un ton approprié : « troupe, attention, admirez le cou-cher du so-leil ! »

Les pierres sont pourtant là, comme aussi les étoiles, le lac ou les champs dorés. Ceux qui ont peuplé pour moi la cité d'Istros ne sont plus, et c'est à eux que je dédie ces lignes.